

הווי יהודי מה"שטעטל", במציאות של הצבא האדום במלחמת העולם השנייה *

דב לוי

המאמר מוקדש בהערכה לדרך מרתה לברצין

החיה בין חבריה, אך גם בנסיונות ערכות, לאו הוקא מקובלות על המסד הסובייטי...

עם זאת ניתן להצביע גם על הסולידאריות בין הב החילים היהודים, לאו הוקא משום שהכירו קדם, אלא משום היותם יהודים, על כל מה שמשמע מכך באותה תקופה גורלית כשהשואה התרחשה ממש מאחורי הכותל — מעבר לחיה.

מחמת המבוכה ששודרה בעת הברחה המבוהלת לחסיה בפרץ המלחמה ביוני 1941, לא זו בלבד שרבים מהבוכים ניספו או נפצעו מההפצצות הכבדות של מטוסי חיל האוויר הנאצי, Luftwaffe, אלא גם אבה איש מחבד אישה מבעלה, להלן דוגמה אחת מתוך מאות הראיות שרכתי עם יוצאי החידות הבלטיות הסודיות (הצבא) והבלתי סדירות (פרטזנים וכדומה) זמן קצר לאחר עלותם לארץ.

מרדכי מילשטיין משרד החידות הבלטיות (חטיבה 121, גרד 9, בטלין 3) מספר: "מכיון שהיינו השרדים החידים מכל משפחתנו השתדלנו אחי ראני להימצא יחד כל הזמן, כאשר נפצתי, חברי העיקר את אחי שהגיע בריצה וכשרכן מעליי, פגע בו כדור אויב והרגו במקום." אהותו הבכיה שגם היא הצליחה לברוח לברית המועצות והגיעה לאסיה התיכונה לרפובליקה האוטונומית הנצבאשית, התכתבה באותו זמן עם אחיה השני אברהם מילשטיין והודות לכך נדע שגם הוא נמצא באותה ריווייה. לפני כן מדכי כלל לא ידע את אחי אחד ממכתביה הראשונים לאחר הגיע בטעות אליו וכך המשפחה התחברה, לפחות מבחינת הקמוניקציה. היא נקלעה לבוכארה ונתמכה בידי הנציגות של ממשלת לטביה. לו עצמו נדע שאשתו חיה וגרה בטשקנט, וכאשר שוחרר מבית החולים לאחר פציעה קשה הוא נסע אליה תשה עימה עד סוף המלחמה.

גילויי אחווה בין הלוחמים לבין משפחותיהם ומכירתיהם בעורף

משפחת ברשצ'בסקי מקובנה שבליטא ברוח ביוני 1941 והגיעה לקאזאכסטאן. לאחר שראש המשפחה שבח גריס לריווייה הליטאית היה בנו משה, שטרם מלאו לו 17 שנה, משרד שם את עובדי לשכת הגיוס בבקשותיו להתגייס כדי שיקבל להילחם יחד עם אביו. יום אחד קיבל תשובה

לכאורה אין ניגוד גדול יותר מאשר בין המערכת הממושטרת והנוקשה ביחידה צבאית לוחמת לבין ההודי המשפחתית-רומחתי האפייני לעיירה יהודית שבמרחב אידופה. אך כפי שתברר להלן, אכן התקיים חיבור בין שני ההפכים האלה, לגבי בני הודנו שנקלעו בזמן מלחמת העולם השנייה למציאות מנוכרת חדה, שידר עם זאת גם גילמה בתוכה לא מעט תמימות ביתית ואוירת זרימישקדטי שעשורים אולי להדאות כיום כרמזונים.

מדובר בכ-6,500 יהודים בגיל הגיוס שנמלטו בקיץ 1941 מהארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) בתחילת הכיבוש הנאצי. לאחר שמצאו מקלט באזורים הפנימיים של ברית המועצות, התנדבו או גויסו לריווייה הליטאית, הליטבית והאסטונית ונלחמו בחזית תוך אכזות כבדות עד סוף המלחמה ב-1945. לכן גם מספרם ביחידות אלה, הן מספרם המוחלט והן החסי, הלך והצטמצם מאוד בפרק זמן זה. ובאותו זמן גם מרבית בני עמם ויקריהם שנתרו בארצות מוצאם נפגעו בצורה הקשה ביותר מכל יהודי אידופה — 96 אחוזים גם מסיבה זו ראוי להכיר את שמותיהם ושמות המשפחה שלהם, כפי שכוננו בבית ובקהלה עד לפני המלחמה.

בפרקים הבאים נביא דוגמאות משמעותיות של תופעות אלו ודומות, המתבססות על דומר שנאסף בראיות אישיים של החילים שכוננו בספרים של דב לוי וישראל דהניצקי (ראה ביבליוגרפיה מפורטת בסוף המאמר).

חיפוש של בני משפחה, חברים ומכרים (כמו מחט בערימת השחת)

מטבע הדברים החלו המגעים החברתיים בין החילים היהודים עוד בימים הראשונים, לפני ששובצו ליחידותיהם כטרם נשלחו לקרבות. מגעים אלו עמדו בסימן חיפוש קרובים, ידידים ומכרים משותפים ותוך כך גם מעין תחקיר כיצד הגיעו לכאן ומה קרה לאחרים. אף ידוע על מקרים שחיל גילה אז את אשתו שאבדה בדרך והוא חשבה למתה. כמו כן נמצאו בנים ודורים, אחים ודורים וכן חברים לספסל הלימודים ולתנועת הנוער, תושבי אותה עיירה וכדומה. מכל אלה הלכו והתגבשו במשך הזמן (מעבר ליחידות הצבאיות) מסגרות בלתי פורמאליות שמקובל לכנותן "קבוצות ראשוניות" שבלטו בעודה

* מבוסס על הרצאה שניתנה על ידי המחבר ביס העין השנתי השני של התורה הגניאלוגית הישראלית. נובמבר 2006.

הווי יהודי מה"שטעטל", במציאות של הצבא האדום במלחמת העולם השנייה *

דב לוי

המאמר מוקדש בהערכה לד"ר מרתה לביצ'ק

הודית בן חברוק, אך גם בנטיית ערכיות, לא חזקא מקובלות על הממסד הסובייטי.

עם זאת ניתן להצביע גם על הסולידאריות בין חוב החיילים היהודים, לאו חזקא משום שהכירו קודם, אלא משום היותם יהודים, על כל מה שמשמע מכך באותה תקופה גורלית כשהשואה התרחשה ממש מאתור הכותל – מעבר לחדת.

מחמת המבוכה ששדחה בעת הבריחה המבוהלת לחסיה בפרוץ המלחמה ביוני 1941, לא זו בלבד שרכים מהבורחים ניספו או נפצעו מההפצצות הכבדות של מטוסי הל האוויר הנאצי, ה-Luftwaffe, אלא גם אבדו איש מחברו ואישה מבעלה. להלן דוגמה אחת מתוך מאות הדיונות שערכתי עם יוצאי היחידות הבלטיות הסדירות (הצבא) והבלתי סדירות (פריטיזנים וכדומה) זמן קצר לאחר עלותם לארץ.

מדרכי מילשטיין משרד הדיווידה הלטיבית (חטיבה 121, גוד 9, בטלין 3) מספר: "מכיון שהיינו השרדים היחידים מכל משפתתנו השתלעו אחי ואני להימצא יחד כל הזמן. כאשר נפצעת, חברי העיקר את אחי שהגיע ברצח וכשרכן מעלי, פגע בו כחוד אויב והרגו במקום." אחותו הבכירה שגם היא הצליחה לברוח לברית המועצות והגיעה לאסיה התיכונה לרפובליקה האוטונומית הצ'ובאשית, התכתבה באותו זמן עם אחיה השני אברהם מילשטיין והודות לכך נודע שגם הוא נמצא באותה דיווידה. לפני כן מדרכי כלל לא ידע את זאת. אחד ממכתביה הראשונים לאחיו הגיע בטעות אליה וכן המשפחה התחברה, לפחות מבחינת הקמוניקציה. היא נקלעה לבוכאה ונתמכה בידי הנציגות של ממשלת לטביה. לו עצמי נודע שאיחתי חיה וגרה בטשקנט, וכאשר שחרר מבית החולים לאחר פציעה קשה הוא נסע אליה ושהה עימה עד סוף המלחמה.

גילויי אחווה בין הלוחמים לבין משפחותיהם ומכירתיהם בעורף

משפחת ברשצ'בסקי מקובנה שבליטא ברחו ביוני 1941 והגיעה לקאזאבסטאן. לאחר שראש המשפחה שבת גייס לדיווידה הליטאית היה בנו משה, שטרם מלאו לו 17 שנה, מטריד שם את עובדי לשכת הגיוס בבקשותיו להתגייס כדי שיוכל להילחם יחד עם אביו. יום אחד קיבל תשובה

לכאורה אין נגדה גדול יותר מאשר בין המערכת הממשלתית והנוקשה ביחידה צבאית לוחמת לבין ההווי המשפחתי-חברתי האופייני לעמדה יהודית שבמרחב אירופה. אך כפי שיתברר להלן, אכן החקיים חיבור בין שני ההפכים האלה, לגבי בני דורנו שנקלעו בזמן מלחמת העולם השנייה למציאות מנוכרת וחדה, שיחד עם זאת גם גילמה בתוכה לא מעט חמימות ביתית ואוהדת היימישקייט שעשרים אולי להידאות כיום כדמוניזם.

מדובר בכ-6,500 יהודים בגיל הגיוס שנמלטו בקיץ 1941 מהארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) בתחילת הכיבוש הנאצי. לאחר שמצאו מקלט באזורים הפנימיים של ברית המועצות, התנדבו או גויסו לדיווידה הליטאית, הלטיבית והאסטונית ונלחמו בחזית תוך אבידה כבדה עד סוף המלחמה ב-1945. לכן גם מספרם ביחידות אלה, הן מספרם המוחלט והן היחסי, הלך והצטמצם מאוד בפרק זמן זה. ובאותו זמן גם מרבית בני עמם ויקריהם שנתנדו בארצות מוצאם נפגעו בצורה הקשה ביותר מכל יחדי אירופה – 96 אחוזים גם מסיבה זו ואר להוכיח את שמותיהם ושמות המשפחה שלהם, כפי שכונו בבית ובקהילה עד לפני המלחמה.

בפרקים הבאים נביא דוגמאות משמעותיות של תופעות אלו ודמות, המתבססת על חומר שנאסף בראיונות אישיים של החיילים שכתנו בספרים של דב לוי וישראל ודניצקי (ראה ביבליוגרפיה מפורטת בסוף המאמר).

חיפוש של בני משפחה, חברים ומכרים (כמו מחט בערימת השחת)

מטבע הדברים החלו הנגעים החברתיים בין החיילים היהודים עוד בימים הראשונים, לפני ששובצו ליחידותיהם בטרם נשלחו לקרבות. נגעים אלו עמדו בסימן חיפוש קרובים, ידידים ומכרים משותפים ותוך כך גם מעין תחקיר כיצד הגיעו לכאן ומה קרה לאחרים. אף ידוע על מקרים שחייל גילה או את אשתו שאבדה בדרך והוא חשבה למתה. כמו כן נמצאו בנים והורים, אחים ויחידים וכן חברים לספסל הלימודים ולתנועת הנוער, תושבי ארזה עיירה וכדומה. מכל אלה הלכו והתגבשו במשך הזמן (מעבר ליחידות הצבאיות) מסגרות בלתי פורמאליות שמקובל לכנותן "קבוצות ראשוניות" שבלטו בעודה

* מבוסס על הרצאה שניתנה על ידי המחבר ביזם העין השנתי השני של החברה הגנאלוגית הישראלית, נובמבר 2006.

חובות ושובץ בחטיבה 167, בה אבדו שירת. "התנשקנו, הסתכלנו ארוכות זה בעיני זה, מבולבלים מרוב שמחה, מבלי יכולת להוציא מפינו מילה" אין צורך לציין שהשיחה ביניהם התנהלה ביידיש, שהרי שני יהודים בדיוויזיה לא דיברו ביניהם שפה אחרת — בכל הודעות ההתפקודים השונים, החל בעגלון שאפילו את סוסיו היה מוזר ביידיש וכלה בדופא הפלוגתי בטפלו בחוליו. בלדת הקרב היו חיילים יהודים מעוררים זה את זה בקריאות רמות "פאר אונזערע טאטעס און מאמעס" [בעד אבותינו ואימותינו].

מחמת מיעוט החופשות, קשיי התחבורה והמרחקים הגדולים, לא ניתנה כמעט לחיילים (להוציא מקרי פציעה, תאונות ואסונות), אפשרות לבקר אצל משפחותיהם בעורף; הקשרים עמקו התנהלו על כן בעיקר בהתכתבות אינטנסיבית ביידיש, וכמשך הזמן גם במשלוח כספים או תבילות. כך למשל, קצין שהיה מקבל 780 רובל לחודש, היה שולח מחצית הסכום לקרוביו שגורשו לסיביר בתחילת המלחמה. טוראי, שמשכורתו היתה נמוכה, היה כוכר את מנת הטבק שלו ושולח את הכסף לאשתו בעורף. לימים התרחב מעגל ההתכתבות גם והדית לכתובות נוספות של קרובים וחברים שאותרו על ידי החיילים עצמם מפני בני משפחה, בני עיד ומכרים וכן בתוצאה מכך שחיילים רבים נפצעו והועברו לעורף. כמעט שלא נותרו חיילים שלא התכתבו עם מישהו בעורף. השיבות מיוחדות נודעה להתכתבות זו במיוחד עם גבור הקרבות והראגה לשלום החיילים בחזית. במקרים רבים החליפו החיילים ביניהם שמוות וכתובות של יקיריהם בעורף, ו"הקצת כף", שאם יקרה משהו יודיעו למשפחה.

כך נהג החייל צבי רחנצווייג, יליד העיירה סרז'י (Serejus) בליטא, שכתב בשנת 1943 לאחותו של חברו ד' תלם (Telmi) שגפל בקרב כחודשיים קודם, כולקמן: "חברה היה תלם, הבלתי מוכרת ובכל זאת יקרה, אכן את יקרה לי מאד, כי את אחת מבנות עמנו הסובל, ואחת מגי אלפי האחיות שמהמת הרוצח היטלו הורחקו מן הבית. כמו סלנו, כן גם את חייבת להתגחם בדעין שדמו של אחך לא נשמך לשווא: לא בפוגהם עם הבנדרטים של הצאר נפל אחך, אלא בקרב נגד הפשיסטים הגרמנים, עם הרצחים שגידשו אתכם מהבית, ולמען עתיד בחר החופשי לכולנו".

קברות גיל והרכב משפחות לוחמות

לפי הפרטים משנת 1941 שנאספו על 1,000 חיילים יהודים מהדיוויזיה הליטאית ושניתן לדאות בהם מעין מדגם סביר המייצג למעלה מ-3,500 ששירתו בה במשך ארבע שנות פעילותה הקרבית, אפשר לקבוע כי 97 אחוזים של החיילים היהודים היו ילידי 1895-1925. במילים אחרות: בין

החייל הצעיר ביותר לבין הקשיש ביותר בקבוצת גיל זו הפרידו 30 שנה. אך מספר החיילים הצעירים בני 16 עד 25 (או ילידי 1916-1925) היווה כשני שלישים, רובם ילידי ליטא בין שהי מלחמות העולם. בין המתנדבים נמצאו מעל 80 בנות, רובן צעירות. החיילים הקשישים (ילידי 1895-1915) נולדו ברובם בתקופת שלטון רוסיה הצארית. בין 1,000 חיילים אלה שיש עליהם פרטים דמוגרפיים, נמצאו 116 קרובי משפחה (12%), כלומר עשרות מקרים של משפחות לוחמות, שכללו בין 2 ל-5 חיילים וכן גם בני זוג. לפחות 46 חיילים וחילות התחתנו ביניהם במהלך המלחמה. אב נוסף למספר זה קרובי משפחה מורחבת, כגון גיסים, זרים ודודנים למיניהם המכורים תכופות בערוות החיילים, יש מקום לסברה שתופעה זו הקיפה לפחות 15% מכלל החיילים היהודים. כפי שנראה להלן היו לתופעה זו השלכות ניטרות במישור החברתי-הפנימי של החיילים היהודים בדיוויזיה זו, דיוויזיה מס' 16 בחיל הרגלים, שבתקופת השיא (מאי 1942) מנתה כ-12,000 חיילים וביניהם מעל ל-4,000 יהודים היותר רוסים, ליטאים ואחרים.

הרכב דומה היה בהתחלה גם בקרב כ-3,000 החיילים היהודים בדיוויזיה הלטבית 201 (שהפכה לימים ל-43), כמו בדיוויזיה הליטאית, גם כאן היוו היהודים בהתחלה את החלק הגדול ביותר בין כל בני הלאומים ששירתו בה. לאחר שחה ארוכה של קרבות קשים ואכזרות כבדות חלה התמעטות הדרגתית בשורותיהם עוד לפני שהיחידות הבלטיות הללו השתתפו בשחרור ארצותיהם מהכיבוש הנאצי בשנים 1944-1945.

השלכות המוצא הסוציאלי של משפחת החייל בדיוויזיה הלטבית

למרות הדעה הרשמית שבדיוויזיה שירתו רק פועלים, פקדים ואיכרים לשעבר, ואולי בגללה, היו מפקדי הדיוויזיה ערים להימצאות חיילים שמוצאם הסוציאלי לא היה כשר היו לידים, ובמקרים מסוימים הגיבו על כך בחריפות. הזנחה אופיינית היא מקרהו של החייל בנימין גרצ'יק יליד 1904 מן העיירה קסלבה שבלטגליה, אשר התגייס כתחילה 1942 יחד עם אחיו הצעיר דוד, יליד 1917. שניהם היו ממשפחת סוחרים בכלי בנין, שבין לקורותיהם נמנו קצינים ממשמר הגבולות הלטבי.

בעת קבלת המדים באפסנאות, היה נוכח חייל אשר לשמע השם גרצ'יק כך, אותו בלטבית. מסתבר שבשעתו היה עגלון אצל אחד מהקצינים שקנו בחנות של משפחת גרצ'יק. לאחר שוודא שאמנם זה הוא, הוא פנה לקומיסאר ואמר: חבר קמיסאר האם אתה יודע מיהו בן אדם זה? הלא הוא סודגני וגם אביו היה סודגני? "כאותו רגע", מספר גרצ'יק בעדותו, "עבר בגבי זרם כאלו מישהו נגע בי

חובית ושובן בחטיבה 167, בה אביו שירת "התנשקנו, הסתכלנו ארוכות זה בעיני זה, מבלבלים מרחב שמחה, מבלי יכולת להציא מפיו מילה" אין צורך לציין שהשיחה ביניהם התנהלה ביידיש, שהרי שני יהודים בדיוויזיה לא דיברו ביניהם שפה אחרת — ככל הודגות החתופים השונים, החל בעגלון שאפילו את סוסו היה מוזר ביידיש וכלה ברופא הפלוגתי בטפלו בחוליו. בלהט הקרב היו חיילים יהודים מעוררים זה את זה בקריאות רמות "פאר אונזערע טאטעס און מאמעס" (בעד אבותינו ואימותנו).

מחמת מצונו החופשות קשי התחברו והמרחקים הגדולים, לא ניתנה כמעט לחיילים (להציא מקרי פציעה, תאונות ואסונות), אפשרות לבקר אצל משפחותיהם בעורף; הקשרים עמקו התנהלו על כן בעיקר בהתכתבות אינטנסיבית ביידיש, ובמשך הזמן גם במשלוח כספים או חבילות. כך למשל, קצין שהיה מקבל 780 רובל לחודש, היה שולח מחצית הסכום לקרוביו שגודשו לסיביר בתחילת המלחמה. טוראי, שמשכורתו היתה נמוכה, היה מוכר את מנת הטבק שלו ושולח את הכסף לאשתו בעורף. לימים התרחב מעגל ההתכתבות גם הודות לכתובות מספות של קרובים וחברים שאותו על ידי החיילים עצמם מפי בני משפחה, בני עיר ומכרים וכן כתוצאה מכך שחיילים רבים נפצעו והועברו לעורף. כמעט שלא נותרו חיילים שלא התכתבו עם מישהו בעורף. חשיבות מיוחדת נודעה להתכתבות זו במיוחד עם גבור הקרבות והדאגה לשלום החיילים בחזית. במקרים רבים החליפו החיילים ביניהם שמוח וכתובות של יקריהם בעורף, ו"הקצת כף", שאם יקרה משהו ידעו למשפחה.

כך נהג החייל צבי רחצווייג, יליד העיירה סרז'י (Serejus) בליטא, שכתב בשנת 1943 לאחותו של הכור ד תלם (Telem) שנפל בקרב כחודשיים קודם, בדלקמן: "חברה חיה תלם, הבלתי נשכחת ובכל זאת יקרה, אכן את יקרה לי מאד, כי את אחת מבנות עמנו הסובל, ואחת מני אלפי האחיות שמחמת הרועץ היטלד הרחוק מן הבית. כמו כולנו, כן גם את חייבת להתנחם ברעיון שדמו של אחך לא נשפך לשווא: לא כפוגזים עם הבנרטים של הצאר נפל אחך, אלא בקרב נגד הפשיסטים הגרמנים, עם הודצחים שגודשו אתכם מהבית, ולמען עתיד כהד וחופשי לסלנו".

קבוצות גיל והרכב משפחות לוחמות

לפי הפרטים משנת 1941 שנאספו על 1,000 חיילים יהודים מהדיוויזיה הליטאית ושניתן לראות בהם מעין מדגם סביר המייצג למעלה מ-3,500 ששידו בה במשך ארבע שנות פעילותה הקרבית, אפשר לקבוע כי 97 אחוזים של החיילים היהודים היו ילידי 1895-1925 במילים אחרות: בין

החייל הצעיר ביותר לבין הקשיש ביותר בקבוצת גיל זו הפרידו 30 שנה. אך מספר החיילים הצעירים בני 16 עד 25 (או ילידי 1916-1925) היווה כשני שלישים, חובם ילידי ליטא בין שתי מלחמות העולם. בין המתנדבים נמצאו מעל 80 בעות, רובן צעירות. החיילים הקשישים (ילידי 1895-1915) נולדו ברובם בתקופת שלטון רוסיה הצארית. בין 1,000 חיילים אלה שיש עליהם פרטים ומגדאפיים, נמצאו 116 קרובי משפחה (12%), כלומר עשרות מקרים של משפחות לוחמות, שכללו בין 2 ל-5 חיילים וכן גם בני זוג. לפחות 46 חיילים חיילות התחתנו ביניהם במהלך המלחמה. אם נסיף למספר זה קרובי משפחה מורחבת, כגון גיסים, דודים ודודנים למיניהם המוזכרים תכופות בעדויות החיילים, יש מקום לסברה שהופעה זו הקיפה לפחות 15% מכלל החיילים היהודים. כפי שנואה להלן היו לתופעה זו השלכות ניכרות במישור החברתי-הפנימי של החיילים היהודים בדיוויזיה זו, דיוויזיה מס' 16 בחיל הרגלים, שבתקופת השיא (מאי 1942) מנתה כ-12,000 חיילים וביניהם מעל ל-4,000 יהודים ויותר רוסים, ליטאים ואחרים.

הרכב דומה היה בהתחלה גם בקרב כ-3,000 החיילים היהודים בדיוויזיה הלטבית 201 (שהפכה לימים ל-43). כמו בדיוויזיה הליטאית, גם כאן היוו היהודים בהתחלה את החלק הגדול ביותר בין כל בני האומים ששידו בה. לאחר שודה ארוכה של קרבות קשים ואבידות כבדות הלה ההמעשות הדרגתית בשורותיהם עוד לפני שהיחידות הבלטיות הללו השתתפו בשחרור ארצותיהם מהכיבוש הנאצי בשנים 1944-1945.

השלכות המוצא הסוציאלי של משפחת החייל בדיוויזיה הלטבית

למרות הרעה הרשמית שבדיוויזיה שידו רק פועלים, פקידים ואיכרים לשעבר, ואולי בגללה, היו מפקדי הדיוויזיה ערים לחימצאות חיילים שמוצאם הסוציאלי לא היה כשר היו לידים, ובמקרים מסוימים הגיבו על כך בחריפות. דוגמה אופיינית היא מקרהו של החייל בנימין גרצ'יק יליד 1904 מן העיירה קיסלבה שבליטא, אשר התגייס בחולית 1942 יחד עם אחיו הצעיר דוד, יליד 1917. שניהם היו ממשפחת סתורים בכלי בנין, שבין לקהותיהם נמנו קצינים ממשמר הגבולות הלטבי.

בעת קבלת המדים באפסנאות, היה נוכח חייל אשר לשמע השם גרצ'יק בין אותו בלטבית. מסתבר שבשעתו היה עגלוק אצל אחד מהקצינים שקנו כוזות של משפחת גרצ'יק. לאחר שחיידא שאמנם זה הוא, הוא פנה לקמיטאר ואמר: חבר קמיטאר האם אתה יודע מיהו בן אדם זה? הלא הוא בורגני וגם אביו היה בורגני? "באותו רגע", מספר גרצ'יק בעדותו, "עבר בגבי דם כאלו מישהו נגע בי

במכשיר חשמלי התחלתי לגמגם. ניצוצות אש החלו לרצד בעיני ולא ידעתי מה קורה לי. הלוא החרימו את חנותו של אבי. הקמיסאר שהבחין בהתרגשותי אמר: חבר אל תתרגש, אתה עכשיו בצבא האדום, הנך מקבל את המדים ותיסע להגן על המולדת... כך עבר כמה ימים. אני חוזר מהאימנים וקוראים לי למטה. אני רץ אל אחי ושאל אם גם הוא נקרא למטה. הוא עונה לי שאף אחד מהחברים הלטבים לא נקרא — רק אותי קראו. אני ניגש למטה ושאל מה העניין? התשובה: "החלטנו שתעבד בעורף". אני תפצתי כל הזמן להיות יחד עם אחי או אמרתי להם שגם אחי היה בן של בורגני. ענו לי שאחי עשוי להיות גם קומניסט ואילו אני הייתי בורגני ואבי היה בורגני."

סוף מעשה בנימין גרצ'יק גורש מהדיוויזיה כשבועיים לאחר גידו בידו עם עוד 20 יהודים ועבד בעבודת קשות ביער. אחרי בקשות רבות התחזר לדיוויזיה. שם גידל שפם עבות והופיע בשם גרצ'יקוב. בקרבות 1943 הוא נפצע קשה ושהה בבית חולים צבאי עד 1944.

כאן המקום לציין שמספר לא קטן של בני משפחות חיילים יהודים היו עצודים במחנות הגירוש בחוסיקה, כיסוד בלתי מהימן מבהינה סוציאלית או פוליטית. כהגמנה אופיינית לכך עשוי לשמש המקרה הבא: ערב הפלישה הנאצית ב־4 ביולי 1941 נאסרה משפחתו של אלוהר אברמוביץ. ראש המשפחה נשלח למחנה סוליקאמסק (Sulikamsk) ואשתו נשלחה עם הבן הצעיר למחנה נארים (Narim). האב שעבד כשואב מים, מת לאחר כשנה מאפיסת כוחות, האם נפטרה מדלקת ריאות והבן הצעיר שנותו, משחפת. בעת המאסר לא היה הבן הבכור אידיה בבית ולכן לא נאסר. לאחר פרוץ המלחמה הגיע לרוסיה התנדב לדיוויזיה הלטבית ונפל בקרבות.

הקשר הייחודי עם יהודים וקרובי משפחה בחוץ לארץ

ניסיונות ראשונים להתקשר עם בני משפחה יהודים בחוץ לארץ, טלל ארץ ישראל, נעשו על ידי חיילים יהודים עוד בשלב ההגייסותם. כך למשל כתב חבר הכשרה לשעבר מהשומר הצעיר, הסיה גולדפרב, במכתבו מ־1 בספטמבר 1942 לחברתו בקיבוץ החדש בארץ, בן השאר: "כבר כתבתי לך כמה מכתבים אך כל הזמן לא קיבלתי תשובה. לצערי כבר גם לא אקבל, היום אני נכנס לשרת בצבא האדום למלא חובתי למולדת, אם אוכל אכתוב לך. אם לא חקבלי מכתבים ממני — דעי לך שאני אהבך לתמיד ואל תאבדי את התקווה". במספר מקרים זכו לתשובות על מכתביהם. צעיר ולנאי בשם נחום סקורקוביץ כתב לפני גיוסו מכתב לקיבוץ דגניה, וביקש להודיע ליהודי ביהודים שהיו בחיים ושהוא הולך לחיות להילחם בערמנים. הם אתו כשכבר שידה בדיוויזיה הליטאית קיבל מברק המודיע

שמשאלתו מולאה. החיל היה מאושר שמישהו בחוץ לארץ חישוב עליו יודע אהותו. חיילים בודדים המשיכו להתכתב עם קרוביהם בארץ ישראל ובמקומות אחרים בחוץ לארץ גם בחקפה הראשונה להתגייסותם, הלך בעברית.

כמאי 1942, עם פתיחת המסע הפוליטי של ברית המועצות כלפי המערב לפתיחת הדלת שנייה, הגיע לדיוויזיה הקמיסאר של הארמיה ה־48 ונתן הודאה לסגל הפוליטי להעביר ביחידות את נושא "החזית השנייה" וכמו כן להפעיל את החיילים שיכתבו לקרוביהם על חשיבות עניין זה לא רק לגבי ברית המועצות אלא לכל העמים התופשים, וזכירו תיאורי גבורה של הצבא האדום. לפי ההנחיות אף סופק להם ציוד כתיבה, שהיו בחוץ כלל בגלל המתסור בנידו היו כותבים אפילו בן השורות של העיתונים. במקרה שלא הציגו כתובות נסתיעו בתחבולות כמו שכתב קצין יהודי לאחיו בארץ ישראל: שלח לי את הכתובות מאמריקא, אני רוצה לכתוב גם להם. בארצות הברית סייעה השגרירות הסובייטית למצוא את הנמענים שכתובותיהם לא היו בודדות. לפי ההסברים הפוליטיים בדיוויזיה, חוד התעמולה צריך היה להיות מכוון כלפי "אנגליה שכבר נמצאה בסכנה מצד הפאשיזם, ובמדיה מסוימת גם כלפי ארצות הברית, שגם היא מתעתת לפורענות אם הפאשיזם לא ייעצר". בסופו של דבר, ולא בלי מאבק מסוים בין חיילים יהודים לבין חלק מן הפונקציונרים המפלגתיים, הודחבה הודיעה גם לארץ ישראל, בטענה "שגם פלסטינה שייכת כיום לאנגליה".

התודה לגורל בני המשפחות שנותרו תחת הכיבוש הנאצי

הראגה והגעגועים לבני המשפחה, הקרובים והמכורים, שנותרו שם, הטרידו את החיילים היהודים מיום עזבם את הבית ובמשך כל ימי שירותם בדיוויזיה. במר נפשם, נתנו לעינים ביטוי לצרה רבים זו גם במפגשים ובשיחות רעים. "כולנו גענו בבכי משהתחלנו להזכור בהורים — מתאר במכתב לאחיו בארץ ישראל, קצין יהודי — במפגש רעים של בני עידתנו. אלוהים יודע אם הם בחיים ואם עוד נפגשם". לא מעטים חשבו שהידעות הקטועות שהיו מתפרסמות לעיתים בעיתון הדיוויזיה על הזועות שביצעו הנאצים ביהודים בשטחים הכבושים בדיחה, ובמיוחד בליטא ולאטביה, הן תעמולה גרידא. יתר על כן, נמצאו חיילים שהשלו עצמם במשך תקופה ארוכה בתקוח ודחזת לשובם לבתיהם ולמשפחותיהם בארצות אלו, אפופי אהבה ותהילה עם קבלות פנים נלהבות.

"אני למשל חשבתי — מספר בעדותו רביסמל ראובן לויתן (Levitin) מקובנה — שאני חוזר מהצבא בא ברכבת, יורד בבית הנתיבות... מתקשר הביתה ומודיע

לוח, רב. עם הגב אל הקד – לוחמת יהודי לטביה
בנאציה: 1945-1941. יודשלים-תלאביב, יד ושם, הקיבוץ
המאוחד והמכון ליהדות זמננו, תש"ח.

הדניצק, ישראל רעקב שך (עורכים). *הדק אל
הניצחון – לוחמים יהודים בדיחוייה הליטאית 16
1945-1942*. תלאביב, מעצת לוחמי הדיחוייה 16 על יד
"איגוד יצאי ליטא בישראל". תשנ"ט.

Levin, Dov. *Estonian Jews in the USSR (1941-
1945)*, *Yad Vashem Studies*, *Yad Vashem* 1976,
11:273-297.

Levin, Dov. *Fighting Back: Lithuanian Jewry's
Armed Resistance to the Nazis, 1941-1945*.
Foreword by Yehuda Bauer. 1985, New York,
Holmes et Meir. 1997: Revised edition.

פרופסור דב לוח, מהאוניברסיטה העברית, נולד בשנת
1925 במושבה צזנית ומסודתית בקבנה שבליטא. החל
מגן הילדים ועד הכיתות הגבוהות בגמנסיה העברי התחנך
בחת צזנית עברית עם מסורת ישראל. לאור סיפוח ליטא
לברית המועצות כי 1940 הפסק לימודיו וכן חברותו
בתנועת השומר הצעיר שנשגדה בצו השלטונות. בתקופת
הכיבוש הנאצי נכלא בגיטו קבנה ולאחר שאיבד את הוריו
צבי הירש לויץ ובלומה לבית ויגודר ואחותו התאומה
בתיה ח'ל, הצטרף לפרטיזנים שלחמו בגרמנים ועוזריהם
הליטאים. בסוף 1945 הגיע במסגרת הנתנת "הבריחה"
לארץ ישראל והשתתף בהקמת הכריתה ומלחמת ישראל.
לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה העברית הוא המשיך
לעבוד במסד זה כדוראה וכמהק, ופרסם מאות ספרים
ומאמרים בנושא יהדות זמננו. הוא נשוי לכלהה לבית
דויטש ואב לשתי בנות ובן.

פרופ' דב לוח, הח' טשתיובסקי-57, יודשלים-92587
טלפקס 5633792 (02) dovlevin@cc.huji.ac.il

לאבא ולאמא: הבן חזר מהצבא, מהמלחמה. כך נראו לי
העניינים... חשבנו, הנה נחזור לליטא ויקבלו אותנו
בפתחים ונשיקות, כשנעבור ברחובות בסך... האשליה הזו
קיננה בליבותינו, למעשה עד ראשית 1943 או עד סוף
1943, כאשר עמדנו בטולה (Tula) [אדוזה של לב
טולסטוי].

גם לאחר הדיחויים המפורטים יחסית על המצב בליטא,
שהחילים שמעו בפעם הראשונה באופן רשמי מפי
הקומיסרים והעובדים הפוליטיים, בסתיו 1942 לרגל
ההכנות ליציאה לחזית, עדיין לא אפשר התקווה
הכמסה שהרעה פגעה רק באוירים. "החודים שלי בטח
ניצלו ומישהו כמשפחה בודאי עוד ימצא" היו חרילים
יהודים מנחמים את עצמם. תחושת התרדה מפני המציאות
המצפה להם בליטא, צצה כבר עם ההתקלות בניצולים
בהדים בבלוחוסיה וכן לשמע סיפורים מפי פרטיזנים
יהודים ולא יהודים שהגיעו זה מקרוב מליטא. ובניהם
המשורר הפרטיק אברהם סוצקבר, שהגיע במטוס
למוסקה מהיערות בגבול ליטא. סיפוריו על טבח
היהודים בליטא עוררו התרגשות קשה בקרב חרילי
הדיחוייה שעימם נפגש. בין ביטויי הצער, הכעס והרצון
לנקום ראוי לציין את דברי החיילת אלקה פלאקס על
תגובת חברותיה לנשק באותם ימים: "היינו שבודות
ושכחנו בבקתה על המיטות ובכינו... עד שאחת מאתנו
קמה ואמרה: 'חברות, אם פעם תיגמר המלחמה ונחיה, אז
כל אחת מאיתנו תצטרך ללדת 10 ילדים בעד כל מה שהם
עשו לנו'".

ביבליוגרפיה

לוח, רב. לוחמים ועומדים על נפשם – מלחמת יהודי
ליטא בנאציה 1945-1941. יודשלים, יד ושם והאוניברסיטה
העברית, תש"ח.

לאבא ולאמא: הבן חזר מהצבא, מהמלחמה. כך נראו לי העניינים... השבנו, הנה נחזר לליטא ויקבלו אותנו בפרחים ונשיקות, כשנעבור בחזרות בסך... האשליה הזו קיננה בליבותינו, למעשה עד ראשית 1943, או עד סוף 1943, כאשר עמדנו בטולה (Tula) [אחוזת של לב טולטור].

גם לאחר הדיווחים המפורטים יחסית על המצב בליטא, שהחילים שמעו בפעם הראשונה באופן רשמי מפי הקומיסרים והעובדים הפוליטיים, בסתיו 1942 לרגל ההכנות ליציאה לחת, עדיין לא אפסה התקווה הכמוסה שהרעה פגעה רק באחרים. "יהודים שלי בטח ניצלו ומשהו במשפחה בודאי עוד ימצא" היו חילים יהודים מנחמים את עצמם. תחושת החרדה מפני המציאות המצפה להם בליטא, צצה כבר עם החיתקלות בניצולים בודדים בבלורוסיה וכן לשמע סיפורים מפי פרטיזנים יהודים ולא יהודים שהגיעו זה מקרוב מליטא, וביניהם המשורר הפרטיזן אברהם סוצקבר, שהגיע במטוס למסקה מהיערות בגבול ליטא. סיפוריו על טבח היהודים בליטא עוררו התרגשות קשה בקרב חיילי הדייוויזיה שעיימם נפגש. כך ביטויי הצעה, הכעס והרצון לנקום ראוי לציין את דברי החיילת אלקה פלאקס על תגובת חברותיה לנשק באותם ימים: "היינו שבורות ושכבנו בבקתה על המיטות ובכינו... עד שאחת מאתנו קמה ואמרה: 'חברות, אם פעם תיגמר המלחמה ונחיה, אז כל אחת מאיתנו תצטוק ללדת 10 ילדים בעד כל מה שהם עשו לנו'".

ביבליוגרפיה

לוח, רב. לוחמים ועומדים על נפשם — מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945. ירושלים, יד ושם והאוניברסיטה העברית, תשל"ז.

לוח, רב. עם הגב אל הקד — לחימת יהודי לטביה בנאצים 1941-1945. ירושלים-הל-אביב, יד ושם, הקיבוץ הנאחר והמכון ליהדות זמננו, תשל"ז.

והניצק, ישראל ויעקב שיק (עורכים). הדרך אל הניצחון — לוחמים יהודים בדייוויזיה הליטאית 1941-1945. תל-אביב, מועצת לוחמי הדייוויזיה ה-16 על יד "איגוד יוצאי ליטא בישראל". חשנ"ט.

Levin, Dov. *Estonian Jews in the USSR (1941-1945)*, *Yad Vashem Studies*, *Yad Vashem* 1976, 11:273-297.

Levin, Dov. *Fighting Back: Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941-1945*. Foreword by Yehuda Bauer. 1985, New York. Holmes et Meir. 1997: Revised edition.

פרופסור דב לוח, מהאוניברסיטה העברית, נולד בשנת 1925 במשפחה ציונית ומסורתית בקבוצה שכליטא. החל מגן הילדים ועד הכינות הגבוהות כנגמנסון העברי התחנך בחוג ציונית-עברית עם מסורת ישראל. לאחר סיפוח ליטא לברית-המועצות ב-1940 הופסק לימודיו וכן חברותו בתנועת השומר הצעיר שנסגרה בצו השלטונות. בתקופת הכיבוש הנאצי נמלא בגיטו קבוצה ולאחר שאיבד את הוריו עבי הירש לוח ובלומה לבית ויגודר ואחותו התאומה בתיה דל, הצטרף לפרטיזנים שלחמו בגרמנים ועוזריהם הליטאים. בסוף 1945 הגיע במסגרת תנועת "הבריחה" לארץ ישראל והשתתף בחקמת המדינה ומלחמות ישראל. לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה העברית תא המשיך לעבוד במוסד זה בהוראה ובמחקר, ופרסם מאות ספרים ומאמרים בנושא יהדות זמננו. הוא נשוי לבלהה לבית דויטש ואב לשתי בנות ובן.

פרופ' דב לוח, רח-טשרניחובסקי 57, ירושלים-92587. טלפקס 5633792 (02) dovlevin@cc.huji.ac.il

במשך חשמלי והתחלתי לגמגם. ניצוצות אש החלו לרצד בעיני ולא ידעתי מה קורה לי. הלוא חזרתי את חנותו של אבי. הקמויסאר שהבחין בתורגשותי אמר: "חבר אל תתרגש, אתה עכשיו בצבא האדום, הנך מקבל את המדים ותיסע להגן על המולדת... כך עברו כמה ימים. אני חוזר מהאימונים וקראים לי למטה. אני רץ אל אחי ושאל אם גם הוא נקרא למטה, הוא עונה לי שאף אחד מהחברים הלטבים לא נקרא — רק אותי קראו. אני ניגש למטה ושאל מה העניין? התשובה: "החלטנו שתעבד בעורף? אני תפצתי כל הזמן להיות יחד עם אחי או אמרתי להם שגם אחי היה בן של בורגני. ענו לי שאחיו עשוי להיות גם קמוניסט ואילו אני הייתי בורגני ואבי היה בורגני."

סוף מעשה במימן גרציק גורש מהחזרה כשבוטעים לאחר גיוסו בחד עם עוד 20 יהודים ועבד בעבודות קשות ביצר. אחרי בקשות רבות החוזר לדיוויזיה. שם גידל שפם עבות והופיע בשם גרצ'קוב. בקרבות 1943 הוא נפצע קשה ושהה בבית חולים צבאי עד 1944.

כאן המקום לציין שמספר לא קטן של בני משפחת חיליים יהודים היו עצורים במחנות הגירוש ברוסיה, כיסוד בלתי מהימן מבחינה סוציאלית או פוליטית. כחגמה אופיינית לכך עשוי לשמש המקרה הבא: ערב הפלישה הנאצית ב-4 ביוני 1941 נאסרה משפחתו של אלחזר אברמוביץ. ראש המשפחה נשלח למחנות סוליקאמסק (Sulikamsk) ואשתו נשלחה עם הבן הצעיר למחנה נארים (Narim). האב שעבד כשואב מים, מת לאחר כשנה מאפיסת כוחות. האם נפטרה מדלקת ריאות והבן הצעיר שנותר, משחפת. בעת המאסר לא היה הבן הבכור אחיה בבית ולכן לא נאסר. לאחר פרוץ המלחמה הגיע לרוסיה התנדב לדיוויזיה הלטבית ונפל בקרבות.

הקשר היהודי עם יידיים וקרובי משפחה בחוץ לארץ

ניסיונות ראשונים להתקשר עם בני משפחה ויידיים בחוץ לארץ, כולל ארץ ישראל, נעשו על ידי חיליים יהודים עוד בשלב התגייסותם. כך למשל כתב חבר הכשרה לשעבר מהשומר הצעיר, הסיה גולדפרב, במכתבו מ-17 בספטמבר 1942 לחברתו בקיבוץ הזרע בארץ, בין השאר: "כבר כתבתי לך כמה מכתבים אך כל הזמן לא קיבלתי תשובה. לצערי כבר גם לא אקבל, היום אני נכנס לשרת בצבא האדום למלא תוכתי למלחמה, אם אוכל אכתוב לך. אם לא תקבלי מכתבים ממני — דעי לך שאני אהבך לתמיד ואל האבדי את התקוותי במספר מקרים זכו לתשובות על מכתביהם. צעיר וילנאי בשם נחום סקורקוביץ כתב לפני גיוסו מכתב לקיבוץ דגניה וביקש להודיע לחדו מיהושע שהיו בחיים ושואו הולך לחזית להילחם בגרמנים. יום אחד כשכבר שירת בדיוויזיה הליטאית קיבל מברק המודיע

שמשאלתו מולאת. החיל היה מאושר שמישהו בחוץ לארץ חושב עליו ויהי אודותיו. חיליים בודדים המשיכו להתכתב עם קרוביהם בארץ ישראל ובמקומות אחרים בחוץ לארץ גם בתקופה הראשונה להתגייסותם, חלקם בעבריות.

במאי 1942, עם פתיחת המסע הפוליטי של ברית המועצות כלפי המערב לפתיחת חזית שנייה, הגיע לדיוויזיה הקמויסאר של הארמיה ה-48 ונתן הודאה לסגל הפוליטי להעביר ביחידות את נושא "החזית השנייה" וכמו כן להפעיל את החיליים שיכתבו לקרוביהם על חשיבות עניין זה לא רק לגבי ברית המועצות אלא לכל העמים החופשיים, ויסיפו תיאודי גבורה של הצבא האדום. לפי ההנחיות אף סופק להם ציוד כתיבה, שהיו בדרך כלל בגלל המחסור בנייר היו כותבים אפילו בן השורות של העיתונים. במקרה שלא השיגו כתיבות נסתו בעיני בתחבולות כמו שכתב קצין יהודי לאחדו בארץ ישראל: שלח לי את הכתיבות מאמריקה, אני ודעה לכתוב גם להם. בארצות הברית סייעה השגרירות הסובייטית למצוא את הנמענים שכתובותיהם לא היו ברורות. לפי ההסברים הפוליטיים בדיוויזיה, חוד התעמולה צריך היה להיות מבוקר כלפי "אנגליה שכבר נמצאה בסכנה מצד הפאשיזם, ובמידה מסוימת גם כלפי ארצות הברית, שגם היא נועדה לפודענות אם הפאשיזם לא יעצר". בסופו של דבר, ולא בלי מאבק מסוים בין חיליים יהודים לבין חלק מן הפונקציונרים המפלגתיים, הורחבה הידיעה גם לארץ ישראל, בטענה "שגם פלסטינה שייכת כיום לאנגליה".

התרה: לגורל בני המשפחות שנותרו תחת הכיבוש הנאצי

הדאגה והגעגועים לבני המשפחה, הקרובים והמכרים, שנותרו שם, הטרידו את החיליים היהודים מיום עזבם את הבית ובמשך כל ימי שירותם בדיוויזיה. כמו נפשם, נתנו לעיתים ביטוי לדעת רבים זו גם במפגשים ובשיחות רעים. "כולנו גענו בבכי משהתחלנו להחזיר בזורים — מתאר במכתב לאחדו בארץ ישראל, קצין יהודי — במפגש רעים של בני עירייתנו. אלוהים יודע, אם הם בחיים, ואם עוד נפגשים". לא מעטים חשבו שהידיעות הקטועות שהיו מתפרסמות לעיתים בעיתון הדיוויזיה על הזועות שביצעו הנאצים ביהודים בשטחים הכבושים בדיחה, ובמיוחד בליטא ולאטביה, הן תעמולה גרילה. יתר על כן, נמצאו חיליים שהשלו עצמם במשך תקופה ארוכה בתקוות ורחות לשוכם לבתיהם ולמשפחותיהם בארצות אלו, אפופי אהבה ותהילה עם קבלות פנים נלהבות.

"אני למשל חשבתי — מספר בעדותו רביסל ראוונ לויטן (Levitin) מקבנה — שאני חיה מהצבא בא ברכבת, יחד בבית הנתיבות... מתקשר הביתה ומודיע